

Romano džaniben

časopis romistických studií | 26. ročník | 2/2019

EDITORKA ČÍSLA:

Helena Sadílková

Seminář romistiky, Katedra středoevropských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova

Na obálce:

Małgorzata Mirga-Tas | Three sisters (Tři sestry) | Akryl a textil na plátně – kombinovaná technika,
135 x 135 cm, 2017 | Foto: Marcin Tas

Obsah

Sadílková Helena

Historie a historiografie nucených sterilizací romských žen v Československu a jejich přesahu do současnosti.

Úvod k tematickému číslu Romano džaniben

5

RECENZOVANÁ ČÁST

Gwendolyn Albert

Nucené sterilizace jako projev anticikanismu:

Příklad Československa a České / Slovenské republiky

21

Claud Cahn

Historický oblouk: zjedná připravovaný zákon spravedlnost pro oběti nucené sterilizace v České republice?

43

Lada Viková

V postavení „osob nehodných reprodukce“. Dokumenty svědčící o sterilizaci Romů z protektorátu během 2. světové války

71

Maija Runcis

Sociální stát a nucená sterilizace – švédská zkušenost

107

NERECENZOVANÁ ČÁST

Štefan Ivanco

Násilné sterilizácie na Slovensku:

Dvadsať rokov odvahy a angažovanosti rómskych žien

127

Ruben Pellar, Zbyněk Andrš

Historie jedné iniciativy ze sklonku osmdesátých let:

Sterilizace romských žen a romštináři

141

Paul Ōfner, Bert de Rooij, Zbyněk Andrš, Ruben Pellar

Odkupování plodnosti. Výzkum sterilizačních praktik týkajících se romských žen v Československu, který provedli Paul Ōfner a Bert de Rooij z pověření sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77.

Překlad zprávy z roku 1990 včetně jejích příloh.

147

Zbyněk Andrš
Rozhovor k dokumentaci sterilizací romských žen
(Chminianske Jakubovany, 1988) 217

Lada Víková
Šunen Roma so pes kerel, kajso hiros ma domuken /
Pocta skupině Čercheň z Rokycan 231

Małgorzata Mirga-Tas
Ko me som, sar andre koda saworo dogielom,
to me dadengri bući, he waś koda tengie palikieraw... /
Kdo jsem a jak jsem ke všemu dospěla,
to je zásluha mých rodičů, a proto jim za to děkuji... 239

RECENZE | ANOTACE

Claude Cahn: *Human Rights, State Sovereignty and Medical Ethics: Examining Struggles Around Coercive Sterilisation of Romani Women* (Edit Szénássy) 251

European Roma Rights Center: *Coercive and Cruel: Sterilisation and Its Consequences for Romani Women in the Czech Republic (1966-2016)* (Tomáš Reichel) 255

Zuzana Jurková: *Romští hudebníci v 21. století. Rozhovory s Olgou Fečovou, Josefem Fečem, Pavlem Dirdou a Janem Duždou / Romani music in the 21st century. Interviews with Olga Fečová, Josef Fečo, Pavel Dirda and Jan Dužda* (Lada Víková) 259

Vera Sokolova: *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia* (Victoria Shmidt) 263

Násilné sterilizácie na Slovensku: Dvadsať rokov odvahy a angažovanosti rómskych žien²

Autor textu pôsobí v mimovládnej organizácii Poradňa pre občianske a ľudské práva, ktorá sa venuje ochrane ľudských práv a slobôd so zameraním na ochranu práv menšín a ochranu pred diskrimináciou. V rámci našej činnosti venujeme dlhodobu pozornosť predovšetkým otázkam diskriminácie rómskej etnickej menšiny v rôznych oblastiach života na Slovensku. V roku 2002 sme zdokumentovali prípady nezákonných sterilizácií rómskych žien na Slovensku, a odvtedy poskytovali podporu rómskym ženám pri vedení súdnych sporov pred súdmi na Slovensku aj na Európskom súde pre ľudské práva. Dodnes presadzujeme účinné vyšetrenie tejto nezákonnej praxe a zabezpečenie spravodlivosti pre všetky poškodené rómske ženy zo strany slovenských štátnych orgánov. Pozornosť venujeme dlhodobu aj iným prejavom porušovania reprodukčných práv rómskych žien, prejavom diskriminácie rómskej menšiny v prístupe k verejným službám a zamestnaniu, problematike segregácie rómskych detí vo vzdelávaní a policajného násillia voči rómskej menšine. Úzko spolupracujeme s mnohými rómskymi aktivistkami a aktivistami a podporujeme ich úsilie na ochranu práv rómskej menšiny na Slovensku. Web: www.poradna-prava.sk

„Ja som tá jedna zo žien, čo bola niekedy šťastná. Moje šťastie sa znásobilo, keď som porodila moju prvú dcérku. No potom sa začalo všetko meniť. Roky sme sa s manželom snažili o ďalšie dieťa a nič. Radosť sa začala meniť na smútok. Doma začali hádky. Až kým som jedného dňa neprišla na to, že mám podviazané vaječníky – som sterilizovaná. Už nikdy nebudem môcť byť tehotná, už nikdy nebudem rodiť. Mám to pred očami každý deň od tohto momentu, keď som to počula z úst gynekológa. Celý svet sa mi zrútil v jednom momente. Plakala som. Plakala som veľa, dni, roky. Doma začali bitky, muž ma začal biť, čo som to ja za ženu, že mu neviem na svet priniesť ďalšie dieťa. Aj blízka rodina, susedia a známi začali na mňa ukazovať, akoby som mala nejakú nevyliciteľnú chorobu.

Tá bolesť, keď vidím iné ženy s kočíkom, tehotné, ich bruško, ako vedú svoje deti za ruku – plačem. Áno, mám jednu dcéru a veľmi ju mám rada. Ale to, že vám niekto vezme niečo vaše, vaše právo mať ďalšie deti, vaše právo byť

1 Štefan Ivanco pôsobí ako programový koordinátor Poradne pre občianske a ľudské práva. E-mail: antidiskriminacia@poradna-prava.sk

2 Jak citovat: Ivanco, Š. 2019. Násilné sterilizácie na Slovensku: Dvadsať rokov odvahy a angažovanosti rómskych žien. *Romano džaniiben* 26 (2): 127–140.

matkou, je zraňujúce A kvôli čomu? Pretože som Rómka? Veľakrát som sa stretla s reakciou sestričiek či gynekológa – ‚Cigánky by nemali rodiť!‘ ‚Už sa môžeš jebať koľko chceš, a nebudeš rodiť!‘ – tie slová sa do vás zaryjú navždy, počujete ich z každej strany, sú vyslovené aj pohľadmi okoloidúcich...

A čo teraz? Som na liekoch, beriem antidepresíva, aby som mohla ísť ďalej. Mám zdravotné problémy. Nikto sa nám nikdy za to, čo nám, rómskym ženám, urobili, neospravedlnil a podľa mňa by sa tak malo stať a všetky prípady by sa mali riadne prešetriť. Verím, že sa dočkáme spravodlivosti.“

Príbeh zachytávajúci skúsenosť troch nezákonne
sterilizovaných rómskych žien zo Slovenska,
ktorý bol čítaný na predstavení Vagína monológy
v Prešove vo februári 2019.

Slovensko sa presne pred dvoma desaťročiami vyrovnávalo s obdobím vlády premiéra Vladimíra Mečiara, ktoré ho posunulo na perifériu vtedajšej Európy a spomalilo na ceste k demokracii. Nová reformná vláda, ktorá vznikla po voľbách v roku 1998, menila obraz krajiny vo svete a usilovala sa ju nasmerovať do medzinárodných štruktúr. Potreba zabezpečiť dôslednú ochranu práv menšín, vrátane práv rómskej menšiny, sa stala nevyhnutnosťou.

Predstupové rokovania s Európskou úniou sa pomaly blížili k svojmu úspešnému koncu, keď v januári 2003 v slovenskej spoločnosti zarezonovalo vydanie správy s názvom *Telo i duša*, dokumentujúcej rozsiahle množstvo prípadov nezákonných sterilizácií rómskych žien (Poradňa 2003). Správa zhromaždila desiatky svedectiev rómskych žien zo sociálne vylúčených komunít na východnom Slovensku, ktoré mali podozrenie, že boli sterilizované bez predchádzajúceho informovaného súhlasu, bez ich vedomia či pod nátlakom, a to počas komunistického režimu aj v období po jeho páde a rozdelení Československa v deväťdesiatych rokoch. Fakty, ktoré priniesla, boli pre politikov a političky aj širokú verejnosť do veľkej miery nové. Hlas Charty 77 a neskôr informácie medzinárodných ľudskoprávných organizácií o prítomnosti tejto praxe v bývalom Československu boli v tom čase v slovenskom prostredí mimo akejkoľvek pozornosti. Vydanie správy vyvolalo obrovskú vlnu reakcií zo strany politických elít, pretože zistenia, ktoré priniesla, mohli skomplikovať vstup Slovenska do Európskej únie. Vtedajší spravodajca Európskeho parlamentu pre Slovensko označil tieto zistenia za šokujúce a volal po dôslednom vyšetrovaní dokumentovaných prípadov.³ Predstaviťky našej mimovládnej organizácie – Poradne pre občianske a ľudské práva –, ktoré sa na príprave správy podieľali, stáli počas búrlivej spoločenskej diskusie v prvej línii. Boli vystavené výrazným negatívnym reakciám verejnosti i viacerých politických predstaviteľov, či predstaviteľov lekárskej

3 „Na Slovensku vraj rómske ženy nútene sterilizujú“. Denník SME, 29. 1. 2003. Dostupné na: <https://www.sme.sk/c/796704/na-slovensku-vraj-romske-zeny-nutene-sterilizuju.html>

obce, ktorí zdokumentované skutočnosti spochybňovali. Boli vnímané ako tie, ktoré očierňujú meno Slovenska v zahraničí a škodia mu. Intenzita udalostí z tohto obdobia ich však neodradila od toho, aby ďalej presadzovali dôsledné vyšetrenie všetkých prípadov nezákonných sterilizácií a potrebné legislatívne zmeny, ktoré by im zamedzili. Zároveň zastupovali viaceré poškodené rómske ženy v konaniach pred súdmi a orgánmi činnými v trestnom konaní.

V nasledujúcich rokoch bol prakticky každý dosiahnutý posun v tejto téme na Slovensku zásadným spôsobom formovaný skupinou aktívnych nezákonne sterilizovaných rómskych žien, ktoré sa napriek rôznym vonkajším prekážkam vytrvalo zasadzovali za svoje práva a angažovali sa aj v mene ďalších poškodených žien. K tejto skupine sa postupne pridali ďalšie rómske ženy, ktoré síce neboli nezákonne sterilizované, no taktiež sa rozhodli v tejto veci angažovať.⁴ Boli aktívne na viacerých úrovniach, ktoré sa navzájom prelínali, dopĺňali či na seba nadväzovali. Okrem podania žalôb na súdy a pripojenia sa k vedenému trestnému vyšetrovaniu ženy presadzovali opatrenia vedúce k dôslednému vyšetreniu praxe a odškodneniu násilne sterilizovaných rómskych žien priamo smerom k zodpovedným inštitúciám na vládnej úrovni. Potrebné opatrenia presadzovali aj v komunikácii s medzinárodnými ľudskoprávnymi inštitúciami. Viaceré z aktivít, ktoré uskutočnili, boli namierené aj na širšiu verejnosť s cieľom získať jej podporu, alebo mali charakter sieťovania s inými rómskymi ženami či ženskými aktivistkami. Ich úsilie v súčasnosti naďalej pokračuje. Zázemie a podporu im dodnes poskytuje práve Poradňa pre občianske a ľudské práva. Väčšina týchto rómskych žien žije v náročných podmienkach sociálne vylúčených rómskych komunít na východnom Slovensku.

Z perspektívy nezákonne sterilizovaných rómskych žien a ich angažovanosti pri ochrane svojich reprodukčných práv približujeme minulosť a súčasnosť danej otázky na Slovensku.

Svedectvá žien a neúčinné vyšetrowanie štátnych orgánov

Záveru správy *Telo a duša* vychádzali z rozsiahleho množstva informácií: 230 rozhovorov uskutočnených s rómskymi ženami v sociálne vylúčených komunitách na východnom Slovensku, z ktorých väčšina mala podozrenie, že boli sterilizované bez predchádzajúceho informovaného súhlasu. Približne

⁴ Jej základ dodnes tvorí približne 15 rómskych žien, ktoré sa dlhodobo stretávali a angažovali. Na verejnosti nevystupovali pod svojím celým menom kvôli obavám z možnej viktimizácie zo strany majoritnej spoločnosti, a v niektorých prípadoch aj ľudí z vlastnej komunity. Tie rómske ženy, ktoré sa domáhali spravodlivosti právnou cestou a podali sťažnosti na Európsky súd pre ľudské práva, požiadali vo svojom prípade o anonymitu. Ich mená tak boli v súdnych rozhodnutiach uvádzané iniciálami. Krstné mená a tváre mnohých z nich boli zverejnené na internetovej stránke verejnej kampane, ktorú iniciovali v roku 2018 a o ktorej sa v texte zmiňujeme. Viaceré zo žien vystupovali bez uvedenia celého mena aj v médiách.

30 rozhovorov bolo uskutočnených so ženami, ktoré boli sterilizované počas komunistického režimu v rámci vtedajšej politiky, ktorá rómske ženy finančne motivovala k podstúpeniu sterilizácie. Ďalších približne 110 rozhovorov bolo uskutočnených so ženami, ktoré boli sterilizované alebo mali dôvodné podozrenie, že boli sterilizované v období po páde komunizmu. Z nich vyše polovica reálne vedela, že boli sterilizované počas pôrodu cisárskym rezom, pretože boli donútené s vykonaním sterilizácie súhlasiť, alebo im zdravotnícky personál povedal, že boli sterilizované následne po jej vykonaní.⁵ Ostatné z nich mali dôvodné podozrenie, že boli sterilizované, keďže odvtedy nemohli počať a zväčša si spomínali, že tesne pred pôrodom cisárskym rezom podpisovali nejaké listiny (možný súhlas), no zdravotnícky personál im neposkytol žiadne ďalšie informácie (Poradňa 2003: 55). Zdokumentovaných bolo aj niekoľko prípadov sterilizácií neplnoletých rómskych dievčat bez súhlasu ich zákonných zástupcov (tamtiež: 15).

Správa poukázala aj na prípady odopretia prístupu k zdravotnej dokumentácii rómskym ženám, ktoré chceli zistiť, či boli nezákonne sterilizované, respektíve sa dozvedieť o okolnostiach, za ktorých k vykonaniu zákroku došlo (tamtiež: 88–91). Okrem toho upozornila aj na ďalšie prejavy porušovania reprodukčných práv žien v slovenskom zdravotníctve, ako diskriminačné praktiky v prístupe k službám zdravotnej starostlivosti, či fyzické a verbálne útoky zo strany poskytovateľov zdravotnej starostlivosti. Správa vyzvala slovenské štátne orgány k tomu, aby prípady nezákonných sterilizácií dôsledne vyšetrili, umožnili nezákonne sterilizovaným rómskym ženám prístup k spravodlivému súdu a prijali legislatívne a ďalšie opatrenia, ktoré by túto prax odstránili. Samotný terénny monitoring, o ktorého závery sa správa opierala, trval niekoľko mesiacov. Celá iniciatíva zároveň predpokladala, že vydanie správy je len úvodným krokom, po ktorom bude nasledovať intenzívne úsilie na odstránenie danej praxe a dosiahnutie spravodlivosti pre poškodené ženy. Kľúčovou osobou celej iniciatívy bola právnička Barbora Bukovská – jedna zo spolu zakladajúcich členiek Poradne pre občianske a ľudské práva.

Orgány činné v trestnom konaní na zverejnené informácie zareagovali a na podnet sekcie ľudských práv a menšín Úradu vlády SR začali trestné stíhanie voči neznámemu páchatelovi.⁶ Dve poškodené rómske ženy tiež podali v danej veci trestné oznámenie. Vyšetrovanie sa viac-menej obmedzilo na prípady sterilizácií vykonávaných v jednej z nemocníc. Tá poskytla orgánom činným v trestnom konaní zoznamy rómskych pacientok, ktorým bol tento zákrok vykonaný za ostatných niekoľko rokov. Zároveň orgány činné v trestnom konaní vyzývali aj iné rómske ženy, aby sa k vyšetrovaniu pripojili, no v spoločenskej atmosfére odmietajúcej

5 V mnohých týchto prípadoch dával lekársky personál rómskym ženám zavádzajúce alebo zastrašujúce informácie v tom smere, že sterilizácia je nutná z dôvodu ochrany ich života alebo života ich nenarodeného dieťaťa, a súhlas od nich požadoval pod časovým tlakom a počas pôrodných bolestí.

6 Trestné vyšetrovanie bolo vedené Krajským úradom justičnej polície PZ v Žiline pod č. KUJP 15/OVVK-03

túto skúsenosť žien, sa ich našlo len zopár. Vedené vyšetrovanie však bolo onedlho zastavené.⁷ V následných sťažnostiach, ktoré sme v mene poškodených žien podávali, sme poukazovali na viaceré pochybenia vo vyšetrovaní a nesprávne právne posúdenia celej veci. Trestné vyšetrovanie sa totiž viedlo pre podozrenie zo spáchania trestného činu genocídia, s preukázaním ktorého sú spojené mimoriadne nároky na zabezpečovanie dôkazov. Za pravdu nám dal aj Ústavný súd SR, ktorý svojimi rozhodnutiami v ďalších rokoch konštatoval porušenie práv poškodených žien. To v roku 2007 viedlo k zrušeniu rozhodnutia vyšetrovateľky o zastavení trestného stíhania a obnove vyšetrovania celej veci.⁸ Aj to však bolo onedlho zastavené a z nášho pohľadu predošlé nedostatky nijako neodstránilo. Orgány činné v trestnom konaní počas celého vyšetrovania vo všeobecnosti ignorovali podstatné dôkazy a skutkové okolnosti vykonaných sterilizácií a namiesto toho robili kroky, ktoré nevedli k objasneniu veci a z ktorých mnohé mali len formálny charakter.⁹ Vyšetrovanie v tejto veci iniciovalo krátko po zverejnení správy aj Ministerstvo zdravotníctva SR, ktoré však rovnako malo svoje nedostatky a pri vykonávaní sterilizácií neidentifikovalo žiadne závažné pochybenia.¹⁰

Konania na domácich súdoch a počiatky angažovania sa rómskych žien

V snahe zabezpečiť prístup k spravodlivosti pre poškodené ženy sme v Poradni pre občianske a ľudské práva boli pripravení využiť všetky dostupné právne možnosti, ktoré domáci právny poriadok v danej veci poskytoval. Počas terénneho výskumu sme nadviazali kontakt s viacerými nezákonne sterilizovanými ženami, ktoré prejavili odhodlanie domáhať sa nápravy za spôsobenú ujmu súdnou cestou – občiansko-právnou žalobou. A to napriek rizikám, ktoré s tým boli spojené. Ženy, ktoré sa rozhodli obrátiť na súd, vnímali negatívne postoje značnej časti slovenskej verejnosti, ktorá ich tvrdeniam neverila. Je pravdepodobné, že značná časť verejnosti ich nezákonnú sterilizáciu dokonca vnútorne schvalovala ako zákrok, ktorý svojím spôsobom prispel k obmedzeniu pôrodnosti rómskej etnickej menšiny, ku ktorej prechováva hlboké predsudky. Niektoré zo žien boli negatívne konfrontované aj zo strany médií. Ich rozhodnutie domáhať sa svojich práv nebolo v mnohých prípadoch jednoznačne prijímané ani v rámci ich vlastných rodín a ľudí v sociálne vylúčených komunitách, v ktorých žili.

7 Uznesenie vyšetrovateľky Krajského úradu justičnej polície PZ v Žiline o zastavení trestného stíhania zo dňa 23. 10. 2003.

8 Rozhodnutie Ústavného súdu SR zo dňa 1. 6. 2005, sp. zn. III. ÚS 86/05–45. Rozhodnutie Ústavného súdu SR zo dňa 13. 12. 2006, sp. zn. III. ÚS 194/06–46. Rozhodnutia sú dostupné v databáze podaní a rozhodnutí Ústavného súdu SR na www.ustavnsud.sk

9 Pre podrobnejší popis nedostatkov vedeného vyšetrovania pozri Alternatívnu správu Poradne pre občianske a ľudské práva a Človek v tísiňi / Človek v ohrození, adresovanú Výboru OSN pre ľudské práva v súvislosti s posudzovaním tretej periodickej správy Slovenska o implementácii Medzinárodného paktu o občianskych a politických právach (Center for Civil and Human Rights 2010: 10–11).

10 Správa o výsledkoch konania Sekcie štátneho dozoru a kontroly Ministerstva zdravotníctva SR zo dňa 28. 5. 2003.

Aj preto sme – súbežne so zabezpečovaním bezplatnej právnej pomoci v súdnych konaniach a trestnom vyšetrovaní – začali pre poškodené rómske ženy organizovať pravidelné spoločné stretnutia. Ich cieľom bolo vytvoriť priestor pre ich vzájomnú podporu. Spôsob, akým k prípadom nezákonných sterilizácií pristúpili orgány činné v trestnom konaní, dával tušiť, že ich cesta k spravodlivosti v prostredí Slovenska nebude rýchla ani jednoduchá. Záujem o stretnutia následne prejavilo aj niekoľko rómskych žien, ktoré neboli touto praxou zasiahnuté. Nezákonné sterilizácie vnímali ako krivdu voči rómskym ženám, ktorá sa mohla prihodiť aj im. Pravidelné stretnutia boli miestom, kde mohli prejsť svoju spolupatričnosť. Sformovala sa tak skupina približne pätnástich rómskych žien, ktorú spájalo silné vnútorné presvedčenie, že je dôležité, aby poškodené ženy boli odškodnené, aby slovenská spoločnosť spoznala celkový rozsah tejto nezákonnej praxe a aby k nej v budúcnosti viac nedochádzalo. Spočiatku mali stretnutia výrazne podporný charakter a ženy na nich predovšetkým reflektovali, čo do ich života priniesli podniknuté právne kroky. Zároveň si však čoraz výraznejšie uvedomovali, že ich právne angažovanie sa má širší celospoločenský presah – že nimi ovplyvňujú verejnú diskusiu o danom probléme a že na ich základe je možné presadzovať systémové opatrenia smerom k zodpovedným štátnym inštitúciám. Išlo o súvislosti, ktoré sme na stretnutia prinášali z našej strany. Hovorili sme o našich plánovaných advokačných aktivitách presadzujúcich záujmy nezákonne sterilizovaných žien smerom k domácim aj medzinárodným inštitúciám a našou snahou bolo do nich ženy v čo najväčšej miere zapojiť v prípade, že o to prejavia záujem. Ich vnútorná motivácia a odhodlanie meniť postoj inštitúcií a verejnosti v tomto smere boli nesmierne silné. Bolo zrejmé, že ich angažovanosť bude ďalej rásť.

V rokoch 2003 až 2005 sa so žalobami obrátilo na slovenské súdy dovedna dvanásť rómskych žien, namietajúcich nezákonnú sterilizáciu, ktorá im bola vykonaná bez poskytnutia informovaného súhlasu alebo poskytnutia akéhokoľvek súhlasu.¹¹ Žaloby boli podané proti nemocniciam, v ktorých im bol zákrok vykonaný, a domáhali sa nimi svojho práva na ochranu osobnosti či náhradu škody na zdraví podľa občianskeho zákonníka. Žiadali ospravedlnenie a primerané finančné odškodnenie. V súdnych konaniach museli rómske ženy porušenie zákona preukázať, pričom dôležitú úlohu tu zohrávali záznamy v ich zdravotných dokumentáciách. Niektorým ženám nemocnice neumožnili urobiť si z týchto záznamov kópie, čím výrazne oklieštili ich možnosti nezákonnú sterilizáciu v súdnom konaní účinne preukázať. V ďalších prípadoch súdy – aj napriek predloženým záznamom zo zdravotných dokumentácií a ďalším

11 Počet rómskych žien, ktorým sme zabezpečili bezplatnú právnu pomoc, zohľadňoval naše kapacitné a finančné možnosti. Zohľadňovali sme aj skutočnosť, že tieto súdne konania mali charakter strategického vedenia súdnych sporov (tzv. strategickú litigáciu). Naším cieľom bolo primárne dosiahnuť spravodlivosť pre všetky poškodené ženy na systémovej úrovni od štátu.

predloženým dôkazom, ktoré poukazovali na pochybenia nemocníc – žaloby zamietli. V menšej časti prípadov súdy žalobám vyhovel, no poškodeným ženám priznali neprimerane nízke až symbolické odškodnenie.¹² Po niekoľkých rokoch úsilia domôcť sa spravodlivosti na domácich súdoch sa pozornosť poškodených žien začala upierať na Európsky súd pre ľudské práva, kam smerovalo niekoľko ich sťažností.

Prelom na Európskom súde pre ľudské práva v Štrasburgu

V roku 2009 rozhodol štrasburský súd o porušení práv ôsmich rómskych žien. Súd konštatoval porušenie práva na rešpektovanie rodinného a súkromného života a práva na spravodlivé súdne konanie, pretože im bolo zabránené urobiť si kópie zo svojich zdravotných dokumentácií a získať tak dôkazy o okolnostiach vykonanej sterilizácie pre potreby následného súdneho konania v tejto veci.¹³ Bolo to prvé veľké víťazstvo, ktoré rómske ženy na Európskom súde dosiahli. Po niekoľkých rokoch sa téma nezákonných sterilizácií týmto rozhodnutím opäť dostala do výraznej pozornosti slovenských médií. Európsky súd jednoznačne konštatoval, že právo na súkromný život zahŕňa aj právo na nahliadanie do zdravotnej dokumentácie, nielen vo forme robenia si poznámok, ale aj vo forme práva na zhotovenie fotokópií listín, ktoré sa v dokumentácii nachádzajú. Rozhodnutie súdu tiež predstavovalo dôležitý posun v ochrane práv pacientov a pacientok v širšom rámci krajín Rady Európy.

V rokoch 2011–2012 rozhodol Európsky súd v troch samostatných prípadoch v prospech niekoľkých nezákonne sterilizovaných rómskych žien.¹⁴ Odmietol tvrdenia štátu, že sterilizácie bolo nutné vykonať zo „zdravotných dôvodov“, pretože sterilizácia nie je život zachraňujúci úkon, a k jej vykonaniu je vždy potrebný predchádzajúci informovaný súhlas ženy. Postup zdravotníckeho personálu bol v týchto prípadoch podľa súdu paternalistický a v rozpore s princípmi rešpektovania ľudskej slobody a dôstojnosti, keďže ženám nebolo umožnené slobodne sa rozhodnúť o vykonaní sterilizácie. Súd tak konštatoval porušenie práva ženy nebyť podrobená neľudskému a ponižujúcemu zaobchádzaniu a práva na rešpektovanie súkromného života. Sťažovateľkám priznal finančné odškodnenie v sumách od 25 000 do 31 000 eur. Zároveň konštatoval, že odškodnenia priznané v niektorých prípadoch slovenskými súdmi v sume cca 1500 eur nie je možné považovať sa primerané vzhľadom k tak závažnému porušeniu práv žien. V sťažnostiach sme

12 Suma priznávaná súdmi ako náhrada škody na zdraví či náhrada nemajetkovej ujmy sa pohybovala v sume okolo 1500 eur.

13 *K. H. a ostatné proti Slovensku*, č. 32881/04, ESLP 2009.

14 *V. C. proti Slovensku*, č. 18968/07, ESLP 2011. *N. B. proti Slovensku*, č. 29518/10, ESLP 2012. *I. G. a ostatné proti Slovensku*, č. 15966/04, ESLP 2013.

predkladali aj fakty, ktoré poukazovali na to, že nezákonné sterilizácie mohli byť rasovo motivované a mali diskriminačný charakter. Súd však tento aspekt napokon neposudzoval. Každé z týchto rozhodnutí pritiahlo pozornosť médií na Slovensku a stalo sa predmetom širšej verejnej diskusie. Tieto rozhodnutia predstavovali prelom, ktorý dal našej komunikácii smerom k zodpovedným domácim a medzinárodným inštitúciám v tejto téme úplne inú relevanciu. Potvrdili, že nezákonné sterilizácie boli v slovenských nemocniciach ešte v nedávnej dobe skutočne realitou a definovali ich ako veľmi závažný zásah do ľudských práv poškodených žien. Zároveň boli posilňujúce pre rómske ženy, ktoré sa naďalej spoločne stretávali. Skutočnosť, že im štrasburský súd potvrdil to, čo pred rokmi mnohé z nich priniesli na verejnosť, bolo pre ne obrovským morálnym zadosťučinením.

Rozhodnutia Európskeho súdu mali kľúčový dopad na ďalšie rozhodovanie súdov v týchto prípadoch na Slovensku. Vo februári 2016, po zdĺhavom – 11 rokov trvajúcom – súdnom konaní Okresný súd v Košiciach priznal nezákonne sterilizovanej rómskej žene finančné odškodnenie v plnej požadovanej výške vyše 16 000 eur a uložil nemocnici povinnosť sa žene ospravedlniť.¹⁵ Žena bola sterilizovaná v roku 1999 počas predčasného pôrodu svojho druhého dieťaťa. O tom, že jej plánujú vykonať počas pôrodu sterilizáciu, ju lekár informoval až na pôrodnej sále počas silných pôrodných kontrakcií, kedy mala obavy o život svojho ešte nenarodeného dieťaťa. Rozhodnutie potvrdil aj odvolací súd a stalo sa právoplatným. V máji 2017 odškodnil okresný súd v Spišskej Novej Vsi ďalšiu poškodenú rómsku ženu, ktorá bola sterilizovaná v roku 1999. O vykonaní sterilizácie ju nemocničný personál neinformoval a nedala na ňu informovaný súhlas. O tom, že bola sterilizovaná, sa dozvedela až po vykonaní zákroku. Odvolací súd právoplatne potvrdil odškodnenie v plnej požadovanej výške v novembri 2019 – takmer 15 rokov potom, čo sa poškodená žena obrátila na súd.¹⁶ Išlo zrejme o posledný prípad nezákonnej sterilizácie rómskej ženy, ktorý ešte domáce súdy rozhodovali. Treba v tejto súvislosti zdôrazniť, že na súdy sa za ostatné roky obrátilo len niekoľko nezákonne sterilizovaných rómskych žien, a to s právnou podporou organizácie Poradňa pre občianske a ľudské práva. Súdne riešené prípady nám tak nehovoria nič o celkovom počte rómskych žien, ktoré boli v slovenskej spoločnosti touto praxou poškodené. Pozornosť, ktorú správa *Telo i duša* vyvolala, a následné legislatívne zmeny boli nesporne kľúčové pre prevenciu

15 Tlačová správa Poradne pre občianske a ľudské práva s odkazom na rozhodnutie súdu: „Násilne sterilizovaná rómska žena sa domohla spravodlivosti na košickom súde.“ Apríl 2016. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/aktuality/nasilne-sterilizovana-romska-zena-sa-na-kosickom-okresnom-sude-domohla-spravodlivosti/>

16 Tlačová správa Poradne pre občianske a ľudské práva s odkazom na rozhodnutie súdu: „15-ročná cesta za spravodlivosťou: Krajský súd v Košiciach potvrdil finančné odškodnenie pre nezákonne sterilizovanú rómsku ženu.“ Február 2020. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/aktuality/15-rocna-cesta-za-spravodlivosťou-krajsky-sud-v-kosiciach-potvrdil-financne-odskodnenie-pre-nezakonne-sterilizovanu-romsku-zenu/>

týchto prípadov v slovenských nemocniciach. Nevieme však s určitosťou povedať, či došlo alebo nedošlo k ich úplnému odstráneniu.

Úsilie rómskych žien smerom k domácim a medzinárodným ľudskoprávnym inštitúciám

Rozhodnutia súdov v prospech poškodených žien priniesli na individuálnej úrovni spravodlivosť a zadostučinenie viacerým poškodeným rómskym ženám. No v širšom kontexte boli pre nás podniknuté právne kroky vždy prostriedkom na presadenie toho, aby zodpovednosť za vyrovnanie sa s praxou násilných sterilizácií a odškodnenie poškodených rómskych žien prevzali inštitúcie na vládnej úrovni.

Už bezprostredne po vydaní správy *Telo i duša* v roku 2003 sme smerom k zodpovedným inštitúciám konkretizovali, že najúčinnější cestou, ako dôsledne prešetriť prax násilných sterilizácií, by malo byť zriadenie dočasnej nezávislej komisie či iného obdobného orgánu na úrovni vlády, ktorý by bol touto úlohou poverený. Na rozdiel od polície či súdov, ktoré sa len izolovane zaoberajú jednotlivými prípadmi, by sa zriadený vyšetrovací orgán mohol na danú prax pozrieť komplexne a mohol by priblížiť, aký bol vlastne jej celkový rozsah a charakter v slovenskej spoločnosti. Zároveň by mohol navrhnúť následný proces odškodnenia poškodených žien zo strany štátu. V tomto smere sme tiež poukazovali na príklady dobrej praxe z krajín ako Nórsko či Švajčiarsko, ktoré sa s praxou nezákonných sterilizácií v minulosti taktiež vyrovnávali. Celkový vývoj právnych konaní nás v ďalších rokoch len utvrdzoval v tom, že je nami navrhované riešenie správne. Orgány činné v trestnom konaní v tejto veci zlyhali na plnej čiare a domáce súdy sa po mnohých a opakovaných pochybeniach napokon zmohli na účinné odškodnenie dvoch rómskych žien. A trvalo im to 15 rokov.

Uvedené zriadenie *ad hoc* vyšetrovacieho orgánu bolo kľúčovou požiadavkou, ktorú sme v minulých rokoch predostreli medzinárodným ľudskoprávnym inštitúciám aj zodpovedným inštitúciám doma. Rómske ženy sa do týchto aktivít smerom k inštitúciám postupne čoraz intenzívnejšie zapájali a spoločne organizované stretnutie tvorilo zázemie pre ich plánovanie. Obdobie pred prelomovými rozhodnutiami Európskeho súdu v prospech poškodených žien sa nieslo predovšetkým v snahe informovať o danej veci medzinárodné ľudskoprávne inštitúcie a dosiahnuť, aby slovenskej vláde komunikovali riešenie, ktoré presadzujeme. Rómske ženy v tejto súvislosti aktívne vystúpili na rôznych medzinárodných fórach, vrátane viacerých zasadnutí výborov OSN, ktoré hodnotili dodržiavanie medzinárodnoprávných záväzkov zo strany Slovenska.¹⁷

17 O pretrvávajúcich nedostatkoch hovorila jedna z nezákonne sterilizovaných rómskych žien napríklad na zasadnutí Výboru OSN na odstránenie diskriminácie žien (CEDAW) v roku 2008 a Výboru OSN na odstránenie rasovej diskriminácie (CERD) v roku 2010, v súvislosti s posudzovaním implementácie príslušných medzinárodných dohovorov zo strany Slovenska týmito orgánmi.

Tému nezákonných sterilizácií na Slovensku neobišla prakticky žiadna medzinárodná ľudskoprávna inštitúcia, ktorá venuje pozornosť právam menších. No ich odporúčania mali skôr všeobecnejší charakter, zdôrazňujúci potrebu celú prax dôsledne vyšetriť a poškodené ženy odškodniť. Vláda túto úlohu blahosklonne prenechávala polícii a súdom a od riešenia veci sa dištancovala. Konkrétnejší vo svojich odporúčaníach bol až Výbor OSN pre ľudské práva, ktorý v roku 2016 slovenskú vládu priamo vyzval, aby prevzala zodpovednosť, zriadila nezávislý orgán s právomocami vyšetriť plný rozsah praxe a poskytla poškodeným ženám odškodnenie a iné formy nápravy (Výbor OSN pre ľudské práva, 2016: ods. 27).

Komunikácia skupiny rómskych žien smerom k vláde a iným domácim inštitúciám sa zintenzívnila predovšetkým po dosiahnutých rozhodnutiach Európskeho súdu. Na ich spoločných stretnutiach, ktoré naberali na pravidelnosti, vzniklo postupne viacero listov, ktoré sme následne zasielali najvyšším vládnym orgánom. Ich angažovanie sa v ostaných rokoch nesporne pomohlo k tomu, že danej otázke začala venovať zvýšenú pozornosť Verejná ochrankyňa práv. V roku 2018 vo svojom stanovisku – v súlade s našim pohľadom – konštatovala, že zodpovednosť za riešenie otázky nezákonných sterilizácií rómskych žien by mali prevziať inštitúcie výkonnej a zákonodarnej moci. Prístup k spravodlivosti pre poškodené ženy by sa podľa nej mohol zabezpečiť prijatím osobitnej právnej úpravy (Stanovisko verejnej ochrankyne práv k odškodneniu obetí protiprávných sterilizácií na Slovensku, 2018). Samotné stanovisko predstavila na tlačovej konferencii za účasti dvoch poškodených rómskych žien a zástupkyň našej organizácie Poradňa pre občianske a ľudské práva.¹⁸ Verejná ochrankyňa zaslala stanovisko ministrovi spravodlivosti a požiadala ho v danej veci o stretnutie.

Angažovanie sa rómskych žien v advokačných aktivitách smerom k domácim a medzinárodným inštitúciám vnímame ako mimoriadne dôležité. Je dokonca otázkou, či by sme ako mimovládna organizácia bez ich podpory v tejto oblasti dokázali vytrvať takmer dve desaťročia. Úzka spolupráca s nimi dávala našej komunikácii smerom k inštitúciám iný rozmer. Inštitúcie boli od začiatku konfrontované s príbehmi a požiadavkami konkrétnych žien, ktorých nezákonné sterilizácie zasiahli a ktorým by prijatie navrhovaných opatrení zo strany štátu prinieslo spravodlivosť. Zároveň reprezentovali ďalšie poškodené ženy. Nepresadzovali sme práva anonymnej či abstraktnej skupiny ľudí, u ktorej by si inštitúcie mohli začať klásť otázku, či jej na daných opatreniach vôbec záleží. Presadzovali sme však opatrenia v záujme nepopulárnej menšiny, ktoré len ťažko získajú širšiu verejnú podporu, a preto napriek všetkému stáli na okraji ich záujmu.

18 Tlačová správa Poradne pre občianske a ľudské práva: „Verejná ochrankyňa práv upozornila na potrebu odškodnenia nezákonne sterilizovaných rómskych žien.“ November 2018. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/aktuality/verejna-ochrankyna-prav-upozornila-na-potrebu-odškodnenia-nezakonne-sterilizovanych-romskych-zien/>

Postoj slovenskej vlády a ministerstiev k téme nezákonných sterilizácií prešiel za ostatné dve dekády určitým pozvoľným vývojom, no nikdy žiaľ nepriniesol reálnu nádej, že vláda v plnej miere prevezme zodpovednosť a začne konať. Krátko po publikovaní správy *Telo i duša* v roku 2003 a pod tlakom vtedajších udalostí došlo k prijatiu nového zákona o zdravotnej starostlivosti, ktorým sa do slovenského právneho poriadku zaviedol inštitút informovaného súhlasu a upravili sa podmienky vykonávania sterilizácií tak, aby sa zamedzilo možným pochybeniam do budúcnosti. V nasledujúcich rokoch vláda o problém nejavila záujem a poukazovala na výsledky vyšetrovaní, ktoré nezákonné sterilizácie nepotvrdili. Rozhodnutia Európskeho súdu v tejto veci vláda prijala a novú situáciu v zásade komentovala tým spôsobom, že porušenie práv žien, ktoré súd potvrdil, sú dôsledkom nedostatočnej legislatívy z minulosti a individuálnych pochybení konkrétnych lekárov. Poškodeným ženám odporúčala, aby sa spravodlivosti domáhali v súdnych konaniach, pričom tento jej postoj pretrváva dodnes.

Je takmer iróniou, že ostatné rozhodnutia domácich súdov v prospech dvoch poškodených žien vládne inštitúcie v podstate interpretujú ako pozitívny signál, že v súčasnosti sa poškodené ženy môžu účinne domôcť spravodlivosti cestou súdnych konaní.¹⁹ Minister spravodlivosti v reakcii na spomínanú žiadosť Verejnej ochrankyne práv o spoločné stretnutie v nadväznosti na jej stanovisko v danej otázke koncom roka 2018 reagoval rezervovane a stretnutie nevnímal ako potrebné. Potvrdil tým názorové *status quo* vlády v tejto otázke a nezáujem ho meniť.

Angažovanie sa rómskych žien smerom k verejnosti a ich sieťovanie s inými ženami

Viacere aktivity rómskych žien z ostatných rokov mali za cieľ zvyšovať širšie verejné povedomie o tom, čo presadzujú, a pozitívnym spôsobom ovplyvňovať verejnú mienku. Ako sme už naznačili, zásadný dopad na to, ako médiá, iné mimovládne organizácie i širšia verejnosť k téme nezákonných sterilizácií pristupovali, mali rozhodnutia Európskeho súdu a následne domácich súdov v prospech poškodených žien. Posunuli ju na úroveň jedného z dlhodobo najdiskutovanejších problémov súvisiacich s ochranou práv rómskej menšiny na Slovensku. Pritiahli ďalšiu pozornosť médií, ktoré dali nám i rómskym ženám opäť väčší priestor hovoriť o tejto téme smerom k verejnosti. V spolupráci so skupinou rómskych žien sme v ostatnom období konali, pripravovali, usporadováli stretnutia s organizáciami a aktivistkami presadzujúcimi práva žien s cieľom hovoriť o možnej budúcej spolupráci pri presadzovaní práv rómskych žien, vrátane

¹⁹ Pozri napr. trinástu periodickú správu Slovenskej republiky o implementácii Medzinárodného dohovoru o odstránení všetkých foriem rasovej diskriminácie (UN Committee 2019, ods. 139).

prístupu k spravodlivosti pre nezákonne sterilizované ženy.²⁰ V predošlých rokoch sme tiež organizovali niekoľko stretnutí nezákonne sterilizovaných rómskych žien zo Slovenska so ženami z Českej republiky. Tieto stretnutia vytvorili priestor hovoriť o ich spoločnom úsilí v oboch krajinách a možných spoločných aktivitách. Začiatkom roka 2018 sme v spolupráci s rómskymi ženami z oboch krajín iniciovali podpisovú akciu, prostredníctvom ktorej podporili ich požiadavky smerujúce k odškodneniu poškodených žien v oboch krajinách stovky ľudí i viaceré mimovládne organizácie.²¹ Podporu pre svoje požiadavky rómske ženy v rámci tejto iniciatívy získali aj od mnohých ľudí vo svojich komunitách. V spolupráci s rómskymi ženami sme sformulovali výzvu nazvanú “Vyrovnajme sa s praxou nezákonných sterilizácií rómskych žien“, ktorú sme spolu s vyjadrenou podporou zvonka adresovali slovenskej vláde.²² V súčasnosti spolu s rómskymi ženami plánujeme zorganizovať možné stretnutia aj so skupinami aktívnych rómskych žien v iných krajinách, ako je Rumunsko či Severné Macedónsko.

Vnímame, že nadväzovanie a rozvíjanie spolupráce s inými aktívnymi skupinami a ich verejne vyjadrená podpora môžu byť cenné nielen v kontexte ďalšieho úsilia skupiny rómskych žien zo Slovenska, ale aj naopak – ony samé môžu inšpirovať a zdieľať svoje skúsenosti s aktivizmom za práva rómskych žien a rómskej menšiny smerom k iným aktívnym skupinám. Treba povedať, že popri otázke nezákonných sterilizácií začala skupina rómskych žien postupom rokov venovať pozornosť aj iným prejavom diskriminácie Rómov a Rómiok na Slovensku a aktívne sa angažovať za ich odstránenie. Verejne napríklad vystúpili proti dokumentovaným prejavom segregácie rómskych žien v pôrodniciach či diskriminácii rómskych detí na školách. Niektoré z nich sa rozhodli v tomto smere podniknúť s našou podporou aj právne kroky. V roku 2017 poskytli cenné informácie o pretrvávajúcom porušovaní práv rómskych žien v reprodukčnej zdravotnej starostlivosti na Slovensku, na ktoré sme v spolupráci s Centrom pre reprodukčné práva upozornili slovenskú verejnosť aj inštitúcie doma a v zahraničí (Poradňa 2017).

Zo strany našej organizácie sme rómskym ženám za celé obdobie poskytovali zázemie pre to, aby mohli svoje vnútorné odhodlanie slobodne a podľa ich vlastného uváženia premietnuť do konkrétnych aktivít. Bez ich iniciatívy by k právnym podaniam a ďalším popisovaným aktivitám na ochranu práv

20 Bližšie informácie o tejto iniciatíve sú dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/aktuality/sietovacie-stretnutie-romskych-zien-a-zenskych-i-romskych-mvo-zaklad-buducej-spoluprace-pri-presadzovanireprodukcnych-prav/>

21 Iniciatívu bolo možné podporiť online prostredníctvom stránky, ktorá zároveň verejnosť informovala o danej téme a požiadavkách, ktoré skupina nezákonne sterilizovaných žien v oboch krajinách presadzuje: <https://kampan.poradna-prava.sk/chcem-podporit/>

22 Znenie výzvy je dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/dokumenty/verejna-vyzva-vlade-sr-vyrovnajme-sa-s-praxou-nezakonných-sterilizácií-romskych-zien/>

nedošlo. Svoju pozíciu sme vnímali výhradne v podpore ich vlastného aktivizmu a nesnažili sme sa ho sami nahrádzať. Sme totiž presvedčení a presvedčené, že práve autentické odhodlanie rómskych aktivistiek a aktivistov môže najlepšie motivovať iných Rómov a Rómky k tomu, aby sa postavili za svoje práva, čo je cesta, ktorou možno posúvať celkovú úroveň ochrany práv rómskej menšiny v našej spoločnosti dopredu.

Medzi realitou a nádejou

Koncom roka 2019 prijala slovenská prezidentka Zuzana Čaputová zástupkyne ženských mimovládnych organizácií. Na stretnutí sme mali príležitosť hovoriť o potrebe odškodnenia nezákonne sterilizovaných rómskych žien. Tento nevyriešený problém, aj jeho nami navrhované riešenia, vnímala pani prezidentka ako legitímne, uvedomujúc si medzinárodnoprávne záväzky Slovenska a dôležitosť toho, aby sa do dôsledkov vyrovnalo s prejavmi systémového porušovania ľudských práv z minulosti. Jej prípadný postoj v danej veci komunikovaný smerom k novovznikajúcej vláde, by mohol mať svoj význam. Koncom februára 2020 sa na Slovensku uskutočnili parlamentné voľby, ktoré po dlhých rokoch vlády premiéra Róberta Fica prinášajú zmenu a s ňou i novú nádej.

Angažovaná skupina rómskych žien dosiahla veľa, a to nielen v oblasti ochrany práv rómskych žien, ale celej slovenskej spoločnosti. Svedectvá o nezákonných sterilizáciách viedli k legislatívnym zmenám, ktoré sú dnes na Slovensku vnímané ako samozrejmé. Dosiahnuté rozhodnutia súdov reálne posunuli úroveň právnej ochrany v oblasti ochrany ľudských práv na Slovensku dopredu, a ako také rezonovali aj v zahraničí. Svojím odhodlaním a vytrvalosťou angažované rómske ženy inšpirovali mnohých ľudí okolo seba. Avšak politická realita na Slovensku im jednoducho neumožnila, aby dosiahli svoj konečný cieľ – dôsledné vyšetrenie praxe nezákonných sterilizácií a odškodnenie všetkých poškodených žien. Opatrenia v tejto oblasti plánujú s našou podporou ďalej presadzovať aj vo vzťahu k novej vláde a parlamentu. To, či budú nami presadzované opatrenia naplnené, je v súčasnosti už len otázkou elementárnej politickej vôle.

Literatura a dokumenty

- Poradňa pre občianske a ľudské práva a Center for Reproductive Rights. 2003. *Telo i duša: Násilné sterilizácie a ďalšie útoky na reprodukčnú slobodu Rómov na Slovensku*. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/dokumenty/telo-i-dusa-nasilne-sterilizacie-a-dalsie-utoky-na-reprodukcnu-slobodu-romov-na-slovensku/> [1. 12. 2019].
- Poradňa pre občianske a ľudské práva a Center for Reproductive Rights. 2017. *Vakeras zorales – Hovoríme nahlas: skúsenosti rómskych žien so zdravotnou starostlivosťou o reprodukčné zdravie na Slovensku*. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/dokumenty/vakeras-zorales-hovorime-nahlas-skusenosti-romskych-zien-so-zdravotnou-starostlivostou-o-reprodukne-zdravie-na-slovensku/> [1. 12. 2019].
- Verejná ochrankyňa práv. 2018. *Stanovisko verejnej ochrankyne práv k odškodneniu obetí protiprávných sterilizácií na Slovensku*. Dostupné na: <https://www.vop.gov.sk/stanovisko-k-nez-konn-m-steriliz-ci-m-na-slovensku> [1. 12. 2019].
- UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination. 2019. *Thirteenth Periodic Report submitted by Slovak Republic under article 9 of the Convention. December 2019*. Dostupné na: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CERD%2fC%2fSVK-%2f13&Lang=en [1. 12. 2019].
- Výbor OSN pre ľudské práva. 2016. *Záverečné zistenia: Slovensko. CCPR/C/SVK/CO/4*. Dostupné na: <https://undocs.org/CCPR/C/SVK/CO/4> [1. 12. 2019].
- Center for Civil and Human Rights, People in Need Slovakia. 2010. *Written Comments Concerning the Third Periodic Report of the Slovak Republic under the International Covenant on Civil and Political Rights. For the consideration by the UN Human Rights Committee*. Dostupné na: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/SVK/INT_CCPR_NGO_SVK_99_10072_E.pdf [1. 12. 2019].